

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА
КАФЕДРА НАЦІОНАЛЬНОГО, МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА
ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав: студент 2 курсу 10-282 Мз групи
Спеціальності 081 «Право»
Освітньо-професійної програми «Право»
Швецов Микола Олександрович

Керівник: к.ф.н., доцент **Задорожня Н.О.**

Рецензент:

професорка кафедри спеціальних та
професійних дисциплін Херсонського
факультету Одеського державного
університету внутрішніх справ
к.ю.н., доцента **Новікова М.М.**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретико-правові та філософські передумови формування громадянського суспільства.....	6
1.1. Історико-ретроспективний аналіз теоретико-правового розуміння громадянського суспільства у світовій філософській думці.....	6
1.2. Українська правова та філософська думка щодо феномену громадянського суспільства.....	16
РОЗДІЛ 2. Формування громадянського суспільства у сучасному світі.....	25
2.1. Становлення громадянського суспільства у світовій практиці.....	25
2.2. Проблеми та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні.....	35
ВИСНОВКИ.....	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	50

ВСТУП

Актуальність теми дослідження полягає у наступному: становлення демократії, принципу верховенства права, запровадження ринкової економіки та формування громадянського суспільства в Україні стали офіційно проголошеними суспільно-політичними орієнтирами розвитку української держави під виходу із тоталітарного режиму СРСР.

На сучасному етапі українське громадянське суспільство формує практику добровільної самоорганізації та «активного громадянства», норми цивільності різноманітних суспільних відносин тощо. Слід зауважити, що активізація даних процесі відбулася під впливом двох українських революцій – Помаранчевої революції та Революції Гідності.

Вивченню формування та становлення громадського суспільства в світі та України присвятили свої наукові дослідження такі вчені, як: М. Бойчук, Р. Павленко, І.Пасько, С. Рябов, В. Степаненко, Ю. Тищенко, Н. Філик, Ю.Ж. Шайгородський, Г.П. Щедрова, Ю. Якименко та інші.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Кваліфікаційна робота виконана згідно з ініціативною темою кафедрою національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності факультету бізнесу і права ХДУ - «Теорія та практика реформування галузевого законодавства України» (№ 0118U006817).

Метою дослідження є комплексний аналіз історико-правових аспектів становлення та розвитку громадянського суспільства.

Відповідно до мети дослідження було визначено наступні **завдання**:

1) проаналізувати теоретико-правові та філософські передумови формування громадянського суспільства;

2) здійснити історико-ретроспективний аналіз теоретико-правового розуміння громадянського суспільства у світовій філософській думці;

3) охарактеризувати специфіку української правової та філософської думки щодо феномену громадянського суспільства;

4) розкрити механізм формування громадянського суспільства у сучасному світі;

5) проаналізувати становлення громадянського суспільства у світовій практиці;

6) визначити напрями подальшого розвитку громадянського суспільства в Україні в умовах євроінтеграційних процесів.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, в сфері становлення та розвитку громадянського суспільства.

Предметом дослідження є історико-правові аспекти становлення та розвитку громадянського суспільства.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження виступають наступні принципи та методи:

- принцип об'єктивності, наступності та обґрунтованості дослідження;

- методи синтезу аксіологічного та інституційного підходів, діалектичний метод, історико-правовий метод, системно-логічний метод, спеціально-юридичний метод, функціональний метод та інші.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у наступному:

систематизовано – підходи до періодизації теорії розуміння поняття та змісту такого політико-правового явища як «громадянське суспільство»

знайшло своє подальше обґрунтування:

- розуміння взаємозалежності «держава-громадянське суспільство» і навпаки;

- теза щодо успішності практичного втілення концепції громадянського суспільства;

проаналізовано – підходи до розуміння концепції громадянського суспільства в українській політико-правовій думці;

визначено – основні аспекти теорії та практики розвитку концепції громадянського суспільства;

обґрунтовано - напрямками розвитку громадянського суспільства в Україні.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути враховані при подальшому науковому дослідженні концепції громадянського суспільства та при викладанні такої навчальної дисципліни, як «Конституційне право».

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження були представлені на II-му дискусійному форумі «Сучасні проблеми державотворення та право» організованому ГО "ЧОРНОМОРСЬКА БІЗНЕС ЛІГА" (29 листопада 2021 р., м. Херсон).

Структура роботи визначена у відповідності до мети, завдань дослідження та складається з вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.3. Історико-ретроспективний аналіз теоретико-правового розуміння громадянського суспільства у світовій філософській думці

Концепція громадянського суспільства уособлює собою багатовікове прагнення людства про досконалішу форму співжиття, в основу якої ставиться особа в усіх її проявах, і якій забезпечуються максимальні можливості для самореалізації в суспільстві.

Багато вчених замислювалися над пошуком найбільш оптимальної форми організації суспільства, при якій досягається максимальне задоволення інтересів більшості з урахуванням потреб кожної людини. Вчені визначали в якості ідеалу суспільного розвитку таке суспільство, в якому людина має максимальні можливості для самовираження, а основними орієнтирами у взаємовідносинах між державою і людиною мали бути – автономність особи, її свобода, рівність, верховенство права, інші гуманістичні цінності.

Соціальна цінність громадянського суспільства обумовлена ще й тим, що воно є певним механізмом неформального соціального партнерства, а також забезпечує об'єднання різних верств населення у спілки підприємців, найманих робітників, органи виробничого самоврядування, спілки споживачів тощо, що покликані забезпечувати дотримання цивілізованих стосунків між усіма учасниками відносин, пом'якшувати зіткнення численних приватних інтересів.

У сучасній та історичній політико-правовій і філософській світовій думці були значні напрацювання, що стосуються концепції

громадянського суспільства. Проте вагомі напрацювання науковців усіх галузей науки не вичерпали можливостей для подальшого дослідження державно-правових засад громадянського суспільства.

На думку В. С. Нерсисянца, термін «громадянське суспільство» походить від давньоримського слова *civitas*, що означає громадянську спільноту римлян. Член цієї общини (*civis* – громадянин) був одночасно і суб'єктом римського цивільного права (*jus civile*). Слова *civitas*, *jus civile*, *civis* при цьому мали синкретичний (суцільний) зміст (без поділу на їх політичне і неполітичне значення). В подальшому їх неполітичне значення збереглося в термінах «громадянське суспільство», «цивільне право», а політичне значення – у терміні «громадянин» [1, с. 278].

Більшість вчених переконані, що перші науково-філософські погляди на формування та розвиток громадянське суспільство «сягають ще часів Давньої Греції та античного Риму» [2, с. 6].

Зокрема, окремі автори стверджують, що «бачення особливостей громадянського суспільства як відносно відокремленого від держави явища, що має свій власний зміст і структуру, притаманне філософам і юристам, починаючи з XVIII ст.» [3, с. 145], адже за Гегелем, громадянське суспільство розкриває структуру буржуазних відносин, що дає підставу нам вважати, що основою громадянського суспільства є те ж буржуазне суспільство. Тому ми схильні стверджувати, що громадянське суспільство формується з переходом до капіталістичного суспільства, тобто є продуктом буржуазного суспільства. Визнання подібного підходу за основу при еволюційному дослідженні процесів становлення громадянського суспільства підтверджує, що основним періодом виникнення концепції громадянського суспільства і впровадження у практику провідних країнах світу слід визнати XVII – XVIII ст. Для цього періоду характерне прийняття Декларацій у Франції і Сполучених Штатах Америки і закріплення в них основ громадянського суспільства.

Адже до початку XVIII століття «державу ототожнювали із суспільством», а тому вести мову про практичну розробленість концепції громадянського суспільства ще дещо рано. Починаючи з XVIII ст. дана концепція є «реакцією проти ідеалу середньовікової тиранії, як результат роздвоєння суспільного і приватного, суспільного і державного, права і моралі, світського і релігійного» [4, с. 424].

Проте ми, визнаючи здобутки мислителів минулого, вважаємо, що їхні напрацювання стали основою для вироблення концепції громадянського суспільства. Аналізуючи історію виникнення даної позиції, зупинимося на найбільш відомих і значимих працях, що мають теоретичне значення і внесли практичні зміни в соціальну свідомість.

Одним з філософів, який розробив першу логічно обумовлену концепцію громадянського суспільства, є Томас Гоббс. Він запропонував новий термін «стан природи», чи «природній стан», в якому нема державного регулювання і орієнтації, що в свою чергу призводить до панування беззаконняк, і, наслідок, відбуваються «війни всіх проти всіх». В такому стані людина, хоч і є істотою розумною, все ж вона дуже егоїстична, піддається емоціям і пристрастям, таким як, як властолюбство, жадоба багатства і наживи, егоїзм, бажання шкодити і заздрити іншим [5].

Томас Гоббс вважає, що виходом із подібної ситуації може бути укладення усвідомленого і чітко обумовленого суспільного договору, за яким можна було б забезпечити мир у суспільстві, безпеку, життя і власність, спрямувати дії суспільства на досягнення загального блага, створення спільної влади, яка дбає про громадянський порядок. За умовами такого договору індивіди добровільно передають усі свої права і свободи під опіку держави, влада якої «настільки велика, наскільки це можна собі уявити». Уклавши такий суспільний договір, люди визнають політичну владу і підкоряються їй, внаслідок чого виникають особливі зв'язки людей, відносини панування і підкорення, тобто політичний стан

як такий. За умовами договору влада є самодостатня цінність, яка вільна від зазіхань, які б могли би призвести до її ослаблення. За договором піддані від свого імені делегують владі такі повноваження, які війни не в змозі забрати назад. На думку Гоббса держава виникла на суспільному договорі, в результаті згоди членів суспільства на перехідному етапі від «війни проти всіх» до державного врядування, яке має за мету забезпечення громадянського миру, безпеки та правопорядку [5].

Отже, громадянське суспільство, за Гоббсом, існує і розвивається паралельно із становленням держави. В такій державі має існувати певна система органів, які б забезпечили впровадження демократичних змін в суспільстві і в державі, захищаючи інтереси як окремих осіб, так і суспільства в цілому. Ідея Гоббсівського суспільства більше подібна до суспільства державнопорядкованого, хоча Гоббс при цьому не ідеалізує представлену ним систему державної влади, адже вона, на його думку, може бути або лише такою, або взагалі ніякою. І тоді на землі панують злидні, війни і несправедливість.

Ніколло Маккіавеллі вважав, що у тогочасному суспільстві панували різні суперечливі інтереси, для нього характерними були меркантильність, відсутність морального устою, а отже, людина у ньому егоїстична і жадібна, а основні стимули її поведінки – бажання власності і безпеки (у народі) і влади (у його правителів), а тому люди не мають почуття патріотизму, не мають належних духовних якостей [5].

Цікавими у контексті нашого дослідження є погляди, сформульовані Шарлем-Луї Монтеск'є про поділ законів на громадянські, які повинні регулювати не державні, не політичні відносини, і на державні закони, що за допомогою права регулюють права і свободи громадян в політичній сфері. Подібний поділ законів перекликається із позицією автора, за якою він розділяє окремо громадянське суспільство, і державу, яка, в свою чергу, є певною приналежністю, але не адекватністю, тотожністю громадянському

суспільству. На його думку, ні держава, ні громадянське суспільство, перебуваючи в діалектичній єдності і суперечності, не здатні існувати одна без одної, тобто бути цілком самостійними, а отже, якщо зникне одна з цих категорій, то це негативно впливатиме загалом на суспільство. Призначення держави – гарантування своїм громадянам політичних прав і свобод, а наявність громадянського суспільства забезпечує суспільну рівновагу. Шарль-Луї Монтеск'є вперше обумовив поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Законодавчій належить домінуюча роль, а виконавча здійснює свою діяльність на основі норм, встановлених законодавчою. Судова влада є незалежною як від законодавчої, так і від виконавчої. Поряд з цим він заперечував абсолютний поділ і незалежність влади, оскільки це може призвести до зловживання кожною з гілок своїм становищем. Тому так необхідно створення системи стримувань, взаємного обмеження і врівноваження у діяльності окремих гілок влади [5].

Жан-Жака Руссо вважав, що громадянське суспільство – це результат еволюційного розвитку вільного співтовариства людей, що ґрунтується на суспільному договорі між людьми, який було укладено для захисту особи від майнового посягання, стихійного лиха чи інших обставин. На думку філософа договір закріплював принцип свободи участі сторін у ньому та асоціації «яка колись іменувалась Громадянською общиною, сьогодні іменується Республікою, чи Політичним організмом Державою і кожен з нас (членів общини) передає в загальний добробут і ставить під вище керівництво суспільній волі свою особистість і всі свої сили, і в результаті для нас усіх разом кожен член перетворюється в нерозділену частину цілого» [6].

Ж.-Ж. Руссо одним із перших розробив теорію яка розкривала право кожної особи бути вільною, мати невід'ємні, природні права та бути рівною по відношенню до інших людей. Обов'язок же влади – постійно вдосконалюватися та сприяти добробуту суспільства «якщо

хто-небудь відкажеться підкорятися загальній волі, то він буде до цього примушений всім організмом, а це означає не що інше, як те, що його силою примусять бути вільним» [7, с. 211].

Сучасні вітчизняні вчені по-різному сприймають творчий доробок Жан-Жака Руссо. Одні вважають, що він остаточно не розмежував суспільство і державу, не виокремив громадянське суспільство як самостійний об'єкт дослідження, проте інші вважають, що «в його концепції громадянське суспільство виступає складною соціальною структурою, яка поєднує приватну та загальнодержавну власність, колективні та приватні інтереси, різні форми об'єднання громадян, їх права та обов'язки» [8, с. 374]. Проте, незважаючи на існуючі думки, його праці займають вагоме місце в системі наукових розробок по даній тематиці.

Подальший розвиток концепція громадянського суспільства отримала завдяки поглядам Джона Локка, викладені у його праці «Два трактати про державне правління». Згідно з його концепцією громадянське суспільство виникло ще до появи держави. Люди тоді перебували у стані повної свободи дій, розпоряджалися своїм майном і особистістю в межах законів природи. А суспільство, яке він називає «політичним» чи «громадянським», є значною протиположністю «природному станові». Під ним він розумів такий стан, у якому людина може робити все, що не суперечить «природному законіві чи закону природи». У громадянському суспільстві закони природи перетворюються людьми в громадянські закони, котрі і забезпечують, на думку Локка, реальність громадянського суспільства. Тому ці закони є обов'язковими для усіх без винятку членів суспільства [9].

Локк громадянським суспільством вважає царину людської свободи і можливостей, а суть свободи «виступає у Локка як автономія особистості, яка включає свободу вибору мети, свободу совісті і

переконань, свободу розпоряджатися своєю особистістю і своєю власністю» [9, с. 159] і не підлягає державній регламентації.

У своїх працях Е. Кант досліджував сутність держави, права, суспільства та моралі і визначав таке суспільне явище, як «моральна автономія», яка визначає можливість людині «встановлювати правила належного та слідувати їм без зовнішнього примусу та тиску» [10, с. 113].

Вперше розмежування термінів «громадянське суспільство» та «державна» здійснив Ф.Г. Гегель. Він, досліджуючи взаємовідносини між громадянським суспільством і державою, як ніхто інший з його сучасників, по-філософськи осмислив фундаментальні зміни, що відбувалися в соціальному і політичному житті з кінця XVII ст. Автор вважав, що громадянське суспільство повинно включати в себе ринкову економіку, корпорації та соціальні верстви, діяльність яких повинна була спрямована на забезпечення життя суспільства та здійснення громадянських прав. Тому, в його уявленні громадянське суспільство складалося з комплексу приватних осіб, груп, класів, інститутів, взаємодія між якими повинна врегульовуватися цивільним правом.

Особливу роль Гегель відводив сім'ї як первинному етичному кореню держави, що характеризується акциденцією та визначав, що кожна окрема особа в суспільстві «кожен собі мета, а решта для нього ніщо» [11, с.169]. А від так, громадянське суспільство зобов'язано захищати кожного члена, його права.

Сьогодні науковці вважають, що «правова держава, власне, є політичною сутністю громадянського суспільства. Взаємодія між ними відбувається за законами співвідношення форми і змісту. Невід'ємні один від одного, вони відбивають цілісність суспільства як такої системи, де прямі й зворотні зв'язки знаходять нормальний і прогресивний вияв» [12, с. 10]. Протиставлення громадянського

суспільства і правової держави – це як протиставлення економіки і політики, адже одне тісно пов'язано з іншим.

Трьома відправними основами громадянського суспільства згідно з вченням Гегеля є:

1) система потреб цього суспільства (хоча громадянське суспільство і не вичерпується лише ринковими відносинами і проникненнями в суть економічної залежності);

2) здійснення правосуддя у цьому суспільстві;

3) поліція і корпорація (причому корпорацію Гегель взагалі вважав однією з головних точок, навколо якої обертаються «неорганізовані атоми громадянського суспільства») [13, с. 250].

Отже, науково-філософський доробок Гегеля став основою для розроблення концепції громадянського суспільства його послідовниками. Сучасні дослідники громадянського суспільства вважають, що «гегелівська модель як одна з перших, ретельно розроблених також повинна бути збереженою в сучасній концепції громадянського суспільства, принаймні в своїй правовій формі – правосуддя, право власності, чіткі функції поліції, свобода особистості і її розумна правова регламентація» [14, с. 615].

Великий внесок в подальше розроблення концепції громадянського суспільства вніс Адам Фергюссон, який чітко протиставляв громадянське (цивільне) суспільство суспільствам диким і варварським, а головну ознаку цивілізованості вбачав у повільному, але невпинному усуненні насильства із взаємин між людьми.

«Нарис історії громадянського суспільства» Адама Фергюссона є однією з перших в історії праць, які поклали початок вживанню терміна громадянське суспільство. На перший погляд, ставлення мислителя до громадянського суспільства є негативним, адже він повністю усвідомлює, що суспільство, яке виникло в цей період в Європі, корінним чином відрізняється від більш ранніх суспільств, включаючи

ті, що існували в період класичної античності, і має якісно нові характеристики. На думку О.Скрипника Фергюсон виділяє «два типи відносин між державою та громадянським суспільством: деструктивні, коли громадянське суспільство протиставляє себе державі й, програючи цю боротьбу, відкриває шлях до деспотичних форм правління, та позитивні, коли громадянське суспільство усвідомлює спільність своїх інтересів з державою і стає основою розбудови конституційної, правової влади. Хоча слід зауважити, що ні А.Фергюсон, ні інші діячі доби просвітництва ніколи не визнавали за громадянським суспільством права захисту від держави» [8, с. 380].

Томаса Пейн у своїх працях досліджував місце людини у суспільстві, адже автор одним із перших запропонував розширити сутнісну характеристику громадянських прав, до наступних меж: «права, які належать людині у її праві бути членом суспільства» [15, с. 49].

Прогресивною стали ідеї автора щодо громадянського суспільства. Зокрема Т. Пейн вважав, що держава виступає необхідним злом, яке повинно проявлятися найменшим чином у житті суспільства і має вплив лише до моменту формування громадянського суспільства.

Зрозуміло, що в такому випадку держава буде усіма силами боротися з громадянським суспільством через органи законодавчої, виконавчої влади, що призведе, в свою чергу, до суперечності між (гарним) громадянським суспільством та (поганою) державою. Вирішенням цієї проблеми, на думку Т. Пейна, є перетворення держави на правову, що, в свою чергу, ставить інтереси громадян вище, ніж інтереси держави.

1.4. Українська правова та філософська думка щодо феномену громадянського суспільства

Українська політико-правова і філософська думка є ще дуже бідна на погляди щодо громадянського суспільства. Це пояснюється тим, що довгий час в своєму розвитку Україна дотримується східної моделі, для якої характерно «державне суспільство», адже «російська імперія як у царистському, так і в більшовицькому варіанті була підпорядкована східному зразку цих відносин» [16], що мало свій вплив на усі процеси, які відбувалися на її теренах. Інша її частина в силу того, що попала під вплив Польського Королівства, пізніше стала складовою частиною Габсбургської імперії, «отримавши більші можливості прилучитися до європейської цивілізації» [16] в тому числі і до самої ідеї громадянського суспільства.

Сьогодні багато науковців пов'язують громадянське суспільство із місцевим самоврядуванням, вважаючи, що «теорія місцевого самоврядування є складовою концепції громадянського суспільства» [17, с. 99], то ми можемо констатувати той факт, що для України були характерними значні традиції місцевого врядування, яке є, на нашу думку базовим інститутом громадянського суспільства.

Поряд з цим у наукових колах існує думка, про те, що «українське «громадянин» походить від «громада», і в ньому відображено не бюргерський (буржуазний) і не політичний (citizenship) зміст, а спадковість форм соціальної взаємодії, народного побуту і менталітету – від громади - до князівських часів - до громадських організацій і громадського самоврядування нашого періоду» [16, с. 520].

Незважаючи на різноманітні підходи вчених, які роблять спроби знайти традиції громадянського суспільства ми можемо констатувати, що концепція громадянського суспільства так і не була в повній мірі

виребувана на теренах України, оскільки в народі постійно жила державотворча концепція. Її прагнули реалізувати не одне покоління українців, і тому більшу увагу було присвячено ідеї державної самостійності України.

Так, наприклад, М. Грушевський, хоча і був прихильником місцевого самоврядування, проте ніколи в своїх поглядах прямо не говорив про правову державу, ринкову економіку і громадянське суспільство. Навпаки, він досить скептично ставився до “буржуазної держави, відстоював принцип активного втручання держави у суспільні справи, і вважав, що «все будувати на державнім фундаменті, а від держави, навпаки, жадати забезпечення своїх жадань» [18, с. 79].

Отже, відомі ідеологи українського державотворення не були прихильниками ідеї громадянського суспільства, яка на той час асоціювалася із владою багатих над владою бідних. Проте ряд українських дослідників в свої поглядах притримувалися ідей, які мали свої виходи на концепцію громадянського суспільства.

Загальновідомо, що громадянське суспільство неможливе без активної участі громадян щодо його ствердження. Наприклад, у тій частині України, що входила до складу Австрійської імперії, в період перебування під таким впливом визнається найбільше піднесення громадського життя, адже в той час було надано рівні права усім народам, що входили до її складу, що знайшло свій вираз у піднесення громадянської свідомості та організованого громадського життя українців Галичини.

У період реформування адміністративно-територіального ладу та формування інститутів самоврядування Східна Галичина одержала дуже важливий чинник права – першу Конституцію, автором якої був Станіслав Старжинський. Розробляючи в 1790 р. її проект, він взяв до уваги усі реформи, які здійснювалися протягом 18-ти років з моменту, коли Україна ввійшла до складу Австрійської імперії, зосередивши в

першу чергу увагу на основних принципах і традиціях демократизму. Автор розробив дев'ять розділів Конституції, де було зафіксовані основні права міського населення, організація і права тогочасних станів, громадських організацій і, що важливо, органів самоврядування та ряд інших демократичних цінностей. Дана Конституція була ухвалена 19 серпня 1791 р. і діяла до 1805 року.

У юридичній науці існує думка, що саме громадські організації і політичні партії є одними із вагомих інститутів громадянського суспільства. Для України практика політичної самоорганізації не нова і має свої давні традиції. Так, у жовтні 1885 року починається структуралізація українського суспільно-політичного руху – створюються політичні організації. Так, зокрема, була створена Народна Рада – своєрідний орган політичного керівництва народовців. Однак, це ще не є політична партія у сучасному розумінні цього слова: власне, народовці витворюються як українська парламентська організація, головним завданням якої є саме парламентська боротьба. Програма Народної Ради містила ряд ідей, які мали важливе значення для подальшого розвитку української правової та політичної думки [5].

У грудні 1845 р. - січні 1846 роках появилось Кирило-Мефодіївське братство, яке було таємничим політичним органом української інтелігенції. Фактично братчики вважали своїм завданням перебудову суспільства на засадах християнського вчення про справедливість, свободу, рівність, братерство шляхом здійснення ряду реформ: соціальних (ліквідація кріпосництва, рівні права для всіх станів), національних (рівні права для всіх слов'янських народів у розвитку їхніх національних мов і культур), поширення освіти серед народу, та ряд інших обставин. Кирило-Мефодіївське братство стало першою в Україні організацією політичного напрямку.

Першою українською політичною партією у сучасному розумінні цього слова стала створена у жовтні 1890 року у Львові Русько-

Українська Радикальна партія. Партія мала загальнонародний, всеукраїнський характер, бо прагнула об'єднати увесь український народ: українців Галичини (русинів) та українців Східної України. Її засновниками та активними діячами були Іван Франко, Михайло Павлик, Роман Яросевич, Северин Данилович та інші.

Влітку 1917 року на Полтавщині була створена єдина на той час національна партія – Українська демократично-хліборобська. Липинський був одним з її організаторів і, без сумніву, найвидатнішим ідеологом. У програмі партії чітко простежується ідея суверенітету, право нації на самовизначення. «Поєднання зусиль всього хліборобського населення, - на думку Липинського, - повинне було витворити з себе ту провідну верству, яка забезпечить функціонування Української держави» [19, с. 174]. Подібні події призведуть до певних змін і перетворень в державі. Програма партії проголошувала загальні громадянські права, які мали рівними для усіх, а держава повинна бути гарантом тих прав.

28 січня – 3 лютого 1929 року у Відні завершено процес об'єднання українських національних груп в єдину Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Серед концептуальних засад діяльності ОУН були: розбудова всіх галузей народного господарства, право приватної власності, підтримка середнього селянського господарства, вільна торгівля, права коаліції і вільних умов працівників і працедавців та ряд інших. Слід зауважити, що це дуже революційна програма як для того часу і тієї політичної ситуації [5].

Справді, в Україні існували традиції політичної самоорганізації, які проявляли себе через створення і діяльність політичних партій, громадських рухів... Як правило, вони мали або ліберальний, або радикальний характер, деякі мали освітнє спрямування, серед них відомі партії соціалістичного, комуністичного і націоналістичного напрямків. Більшість з них як ми бачили в своїх документах не особливо

відображали ідеї громадянського суспільства. Хоча, окремі партії і проголошували потребу побудови на теренах України правової держави, проте, як правило, не бачили майбутнє за приватною власністю, за винятком націоналістичних партій (ОУН), та Української демократично-хліборобської партії, інші відхиляли право приватної власності, або допускали його з певними і суттєвими обмеженнями. Проте слід зауважити, що правам людини багато партій приділяло суттєвої уваги, що є позитивним моментом, також деякі були прибічниками розширення можливостей місцевого врядування.

Загальновідомо, що основою громадянського суспільства є економічна і політична сфери, зокрема, приватна власність. Громадянське суспільство не може існувати без приватної власності, приватних власників. Так, на Заході процес становлення громадянського суспільства йшов від економіки. Його вихідний пункт – приватна власність і приватний інтерес особи - дав можливість сформувати суспільство приватних власників. На відміну від Заходу, у Російській імперії (а Україна довгий час була у її складі) такі традиції були незначними [5].

Середина XIX ст. в українській політико-філософській думці в питанні формування громадського суспільства відзначилася виданням наукової праці «Дві руські народності» М. Костомарова в якій обґрунтовано формування громадянського суспільства на основі спільності селян-землевласників. Автор зауважував, що кожний селянин є власником «власного добра», але при цьому особа селянина потребує подальшого формування, а також подолання кріпосного минулого українських земель та виходу західноукраїнських земель з протекторату. Програмні документи УНДО та ОУН також проголошували право приватної власності та закріплювали його на нормативно-правовому рівні.

Проте ідеологія комунізму, яку зуміли нав'язати з часом по усій Україні, заперечувала приватну власність і приватну ініціативу, визнаючи монополію держави в усіх сферах економіки. Саме тому після приходу до влади, комуністи фактично відмінили право приватної власності на землю, а в подальшому проводили руйнуючу політику колективізації, яка обернулася голодом 1932-1933 років. А поміж тим право приватної власності в громадянському суспільстві є непорушним. Потрібно розуміти, що людина не може в повній мірі розвивати і відстоювати свої права, якщо вона не відчуває себе власником на своїй землі. Якщо людина нічого немає, то вона немає чого захищати, їй немає за що боротися. Фактично, забороняючи приватну власність, людей перетворювали з господарів на частину народного господарства.

А тому проблема приватної власності зберігається в Україні і на сьогодні [5].

Незаперечним є той факт, що людина є центром проекту громадянського суспільства, його ключовою фігурою. Так, проблема сутності людини, її призначення і сенсу буття гостро була поставлена у творчості Григорія Сковороди, і пояснюється ним через суперечності самої людини. Суттю суспільно-політичної та суспільно-філософської концепції Григорія Сковороди є вчення про дві натури (видиму – матеріальний світ, та невидиму – духовний світ) і три світи (мікросом – людина, макросом – Всесвіт, Біблія – світ символів та ідей). На думку, Григорія Сковороди вдосконалення суспільства є можливе шляхом вдосконалення кожного його індивідуума, а не навпаки, адже «людина сама божественна, сама для себе безодня, джерело, сонце» [20, с. 63]. Він висуває ідею моральної, духовної незалежності і свободи особистості. Крім того, він стверджує, що оскільки люди за своєю природою є нерівними, то нема нічого безглуздішого, як рівна рівність, зрівнялівка усіх. Отже, він був за вирізнення особи в силу її індивідуальності, здібності.

Г. Сковорода одним з перших розглядав людину, як особистість, божественну цінність, яка має велику цінність в суспільстві. Крім того, він не лише пропагував потребу особистого щастя, але твердив про значимість громадянського життя, де щасливий лише той, «хто зв'язав свій приватний обов'язок із загальним».

Г. Андрузький зазначав, що реформування, перебудова, витворення нового суспільного ладу має ряд перешкод, зокрема: 1) поділ народу на стани, чужі або ворожі одна одній структури, за якого неможливе демократичне суспільство; 2) абсолютна монархія, свавілля монархів, що робить неможливим демократичні реформи; 3) система освіти, спрямована на закріплення існуючого ладу, а не на його перетворення й формування нових ідей.

До подібних поглядів на права людини і їх значимість звертався і М. Ковалевський, який дослідив питання свободи людини і, відповідно, він пробував з'ясувати, які повинні існувати рамки і сфери впливу на неї держави. Ковалевський у своїх працях стверджував, що необхідно зменшити тиск держави на особу, тобто так звану «деспотію держави», яка не повинна впливати на конкретну «волю індивіда². На його думку, вплив держави повинен завершитися сферою автономії людської особистості. Державу він бачить, як таку, що має на меті захист інтересів своїх громадян, тобто має характер правової. Також він був прихильником самоврядного суспільства [5].

Права людини, особисті права, на думку Ковалевського, є основним і найбільш вагомим елементом правових систем. Людина, за його визначенням, є основною ланкою суспільства. Історія прав людини, за Ковалевським, становить собою історію прогресуючого її визнання, збагачення, а також поширення принципу правової рівності на все більш широке коло суспільства. Розглядаючи здійснений Ковалевським аналіз прав і свобод людини, не можна не звернути увагу на два моменти. По-перше, Ковалевський надає надзвичайної ваги аналізу свободи. По-

друге, дослідження конкретних прав і свобод має західноєвропейську орієнтацію.

Проведений аналіз дає нам підставу вважати, що М. Ковалевський був прихильником природних прав людини, виступав за автономію особи, щодо держави, вважав, що необхідно розширити можливості самоврядування, хоча і не вирізняв окремо політичні права особи. А отже, його погляди можна вважати наближеними до концепції громадянського суспільства.

Саме М. Костомаров одним із перших українських дослідників побачив «у народів, в масах, в його «внутрішній історії» ту духовну силу, яка спроможна рухати поступ» [21, с. 49].

На думку Костомарова, людина повинна мати можливість самореалізації себе у певній спільноті і асоціаціях, де не має бути певних надструктур, які створюватимуть проблеми у людському житті.

У «Книзі биття українського народу», яка була програмним документом Кирило-Мефодіївського братства, який закликав до перебудови суспільства на засадах справедливості, рівності, свободи, братства, М. Костомаров зазначає: «Уряд, і порядок, і правління повинні бути на землі: так Бог постановив, і єсть то власть, і власть та од Бога, але урядник і правитель повинні підлягати закону» [21, с. 241]. Паралельно піднімається ідея рівності всіх перед законом, верховенство природнього права та інше. У праці «Дві руські народності» він веде мову про те, що «громада – це добровільне товариство людей: хто хоче - належить до громади, а не хоче - виходить з неї» [21, с. 250].

Вивчення творчого доробку М. Драгоманова дозволило стверджувати, що у його основі є права людини, її свободи, вільний розвиток, гідність та інші можливості. Він наполягав, що свобода та гідність людини є найвищими цінностями у суспільстві, а це у політичному плані пов'язано насамперед з їх розширенням та зміцненням, ствердженням інститутів громадянського суспільства та

конституціоналізму. Суспільним ідеалом він вважав добровільну асоціацію гармонійно розвинених осіб.

Дослідники творчої спадщини М. Драгоманова вважають, що державно-правові ідеї Драгоманова є виразом «професійно-юридичного погляду на державу, права на політичну організацію суспільства» [22, с. 33].

Драгоманов підкреслював, що без здобуття свободи, а під цим терміном він розуміє права людини, самоврядування та наявність представницької влади, неможливо говорити про якийсь реальний політичний рух та боротьбу за свої права. Поряд з цим він відстоював верховенство політичних свобод над класовими та економічними інтересами, верховенство універсальних цінностей над національною винятковістю.

Умовами, що забезпечують реальність прав і свобод громадян, є закріплена у проекті Конституції М. Драгоманова ідея розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову, наявність місцевого самоврядування, закріплення основних прав і свобод громадян [22, с. 33].

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СУЧАСНОМУ СВІТІ

2.1. Становлення громадянського суспільства у світовій практиці

Серед науковців поширена думка, що ХХ ст. ідея громадянського суспільства вже не є актуальною, оскільки для більшості країн громадянське суспільство вже є не концепцією розвитку, а реальністю. Проте сьогодні в Україні проголошують основними орієнтирами розвитку ліберально-індивідуальні цінності, зокрема права людини, законність, і демократизм, власність, широке самоуправління, що свідчить про тривалу актуальність теми, принаймні для тих держав, які лише у кінці ХХ ст. визначали вищевказані цінності орієнтирами свого суспільного розвитку.

Інтерес до проблеми громадянського суспільства в останні десятиліття пояснюється відомим його дослідником Кін Джонсом з політичними змінами у країнах центрально-східної частини Європи. Особливістю цього періоду є той факт, що сфера застосування громадянського суспільства стала дуже широкою, а отже, що і його інтерпретації стали різноманітнішими. Вчені активно намагаються дати пояснення змінам, що відбуваються в інститутах та функціях громадянського суспільства у зв'язку з розширенням соціальних функцій держави, знайти нові способи його взаємодії з державними структурами.

Громадянське суспільство починається з повсякденного життя, з первинних форм задоволення повсякденних інтересів. А як забезпечити

особисту автономію і одночасно соціалізацію особи, долучити її до суспільних процесів. На ці питання досі нема однозначних відповідей.

У сучасному суспільстві існує думка, що ідея громадянського суспільства актуальна лише для політиків і науковців. Проте, на думку А. Юлдашева, це пояснюється тим, що в суспільстві панують дві помилкові точки зору: по-перше «громадянське суспільство є продуктом «західного виробництва» і не відоме нашому слов'янському буттю», отже, нам знову доведеться «відкривати» і «наздоганяти Захід» [23, с. 47]; по-друге, громадянське суспільство – це міраж, «така далека перспектива, як і комунізм» [23, с. 48]. Проте у колишніх країнах соціалістичного табору ідею громадянського суспільства впровадили як мету трансформації радянського суспільства, в якусь якісно-нову формацію, адже, незважаючи на основні заклики перебудовних часів, дистанція між особою і державою так і не скоротилася, а тому виникла нагальна необхідність якоїсь загальної ідеї, яка дозволить об'єднати суспільство і наблизити його до певних світових стандартів. Отже, актуальною ця тема буде ще довго. Адже ідея громадянського суспільства вже вийшла на рівень активного обговорення не лише науковцями, але й політиками і громадкістю.

Поряд з тим можна констатувати і той факт, що існували і певні здобутки, і причини, через які ми так довго наближаємося до тих моделей громадянського суспільства, які в більшості країн вже стали реальністю. Про перспективу ствердження основ громадянського суспільства свідчать заяви уряду, парламенту, президента, прийняття Конституції і ряду інших законодавчих актів, обговорення політичної реформи, проведення громадського форуму, створення Великого журі, для розгляду спорів між засобами масової інформації з іншими зацікавленими особами та інші обставини.

Представники юридичної науки і практики активно взялася за теоретичну розробку проблеми громадянського суспільства лише на

початку 90-х років, що пов'язано із активним конституційним процесом, реформацією більшості суспільних інститутів (вибори, політичний плюралізм, народовладдя, власність), визнанням людини найвищою суспільною цінністю та потребою трансформації українського суспільства. Проте питання державно-правових засад громадянського суспільства було поза увагою науковців і практиків державотворення, що дало можливість у даному дослідженні вперше обґрунтувати їх поняття, структуру та визначити еволюцію їх впливу на державу.

Серед вчених, які зачіпали у своїх працях проблему визначеності рамок впливу держави на суспільство, був Т. Оноре, Ф.А. Хаєк, В. Гумбольдт, Т. Пейн та ін. Проте ці дослідження стосуються лише деяких аспектів діяльності держави та її впливу на суспільні відносини.

На основі досліджень ми сформулювали власне авторське визначення державно-правових засад громадянського суспільства.

Поняття державно-правових засад автор розглядає у широкому і вузькому розумінні.

Поряд з тим ми зупинимось на аналізі розробленості тематики громадянського суспільства взагалі, як певної парадигми майбутнього суспільного розвитку.

Оскільки останніми роками становлення і розвитком громадянського суспільства стали більш активно вивчатися вченими різних галузей соціальних знань, вважаємо, що вагомим напрацюванням науковців не вичерпали можливостей дослідження всього кола питань, пов'язаних з функціонуванням громадянського суспільства, які виникають з динамічним розвитком його основних інститутів. Часте використання терміну «громадянське суспільство» у монографіях, посібниках, теоретичних журналах, засобах масової інформації не є свідченням виробленості теми в науці.

Так, протягом останнього десятиліття зростає кількість публікацій на дану тему, і їх якість. Проте проблемою будь-яких

досліджень залишається обширність предмета дослідження. Адже його можна досліджувати як певний «ідеал (повне впровадження уявлень про нього), як реальність і як передумовні елементи на відповідній стадії історичного розвитку» [24, с. 50]. У сучасній юридичній науці і досі не чітко розмежовано уявлення про нього як ідеал (ідеальний тип суспільної взаємодії) та про його реальні суспільні форми, які є, як правило, "не чистими", а змішаними.

Серед багатьох публікацій домінують ті, в яких предметом дослідження є аналіз історичних передумов виникнення ідеї громадянського суспільства, стану громадянського суспільства протягом минулого історичного періоду.

Ряд сучасних дослідників пов'язує тему громадянського суспільства з аналізом поглядів філософів минулого, дискутує про історичні проміжки часу, з якими пов'язують появу і використання даного терміну.

Проте лише дехто з них подумує питання комплексного аналізу громадянського суспільства: поняття, ознаки, характеристики, передумови становлення, перспективи, тенденції та ін. Відповідно ці категорії менш поширені у суспільній та індивідуальній свідомості, тоді як потреба в знаннях надто велика, адже процеси утвердження громадянського суспільства розпочалися в Україні, а основна громадськість просто не розуміє, що відбувається і в якому напрямку суспільного розвитку ми рухаємося. Тому завдання правової науки приділити даній темі більшу увагу.

Юридична, політологічна, філософська наука має значну монографічну літературу, в якій підняті питання становлення, утвердження та існування громадянського суспільства як у світі, так і в Україні. Це праці Фридриха А. Хайека "Дорога к рабству", Кіна Джона "Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення", Карла Поппера "Відкрите суспільство та його вороги", Ернеста Геллнера "Условия

свободы. Гражданское общество и его исторические соперники”, праці Ендрю Арато та Дж. Когана, та інших зарубіжних вчених.

Одним з перших аналітичних досліджень на тему громадянського суспільства в Україні була праця “Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення”, авторського колективу Сіренко В., Бобровник С., Богініч О., Головченко Н., Ковальчук Т., Онищенко Н., у якій зроблено комплексний аналіз уявлень про громадянське суспільство, порівняльну характеристику основних підходів до його визначення, висвітлено основні напрямки його становлення та розвитку в Україні, визначаються межі правового регулювання.

До найбільш знаних сучасних праць належать аналітичне дослідження В. Селіванова “Право і влада суверенної України”, О. Скрипнюка “Соціальна, правова держава в Україні”, С. Кириченка “Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст”, “Шляхи формування громадянського суспільства і правова держава”, С. Тимченка “Громадянське суспільство і правова держава в Україні” де здебільшого досліджуються поняття, зміст громадянського суспільства та його стосунки з правовою державою.

Цінною в контексті нашого дослідження є праця “Гражданское общество: истоки и современность”, написана за редакцією російських учених проф. І. Кальной, доц. І. Лопушанского, у якій дано комплексний аналіз витоків теорії громадянського суспільства у світовій філософсько-правовій думці і аналізуються передумови становлення громадянського суспільства.

Обґрунтованою є праця Г. Щедрової “Громадянське суспільство і демократична правова держава: проблеми взаємовпливу”, в якій розглядається як витoki ідеї, так і умови її становлення в Україні, а також аспекти взаємовідносин із правовою демократичною державою.

У Львові видано збірник наукових статей "Громадянське суспільство як здійснення свободи" за редакцією Анатолія Карася; у

Донецьку монографію Ігора та Ярослава Паськів "Громадянське суспільство і національна ідея" .

Складності дослідження даної теми зумовлює відсутність термінологічного визначення поняття, сутності, структури громадянського суспільства в Основному законі держави – в Конституції України. Хоча в проекті Конституції передбачався розділ “Громадянське суспільство”, але у зв’язку з недослідженістю даного питання на той час він так і не був прийнятий. Крім того, у проекті Конституції, запропонованому В. Речицьким, був цілий розділ “Громадянське суспільство”, яке він розумів як “самокеровану, структуровану, недержавну частину народу”, проте він не був прийнятий. Провідні політики того часу, зокрема В.Кремень, Д.Табачник і В.Ткаченко, так пояснювали цей факт: “ми ще не маємо досконалої державності, а громадянського суспільства в його європейському розумінні у нас не було ніколи” [25, с. 586].

У запропонованому розділі “Громадянське суспільство” було закладено не лише основні положення громадянського суспільства, але й вироблено модель взаємовідносин громадянського суспільства і держави, виокремлено сім’ю як природний, основний соціальний осередок громадянського суспільства.

У чинній Конституції з нормативного обігу було вилучено саму дефініцію “Громадянське суспільство”. Усі ці упущення негативно вплинули на сучасний стан розбудови громадянського суспільства.

Вчені вважають, що законами громадянське суспільство не встановиш, проте не можна заперечувати позиції, що закони, маючи загальнообов’язковий характер, все-таки схиляють суб’єкта діяти тим чи іншим чином.

Закони, так само, як монографічні дослідження, дисертаційні роботи, окремі статті науковців, є основою для комплексного аналізу теми нашої дослідження.

Поряд з тим серед науковців, що досліджують сучасний стан громадянського суспільства і перспективи його становлення панує думка, що при визначенні громадянського суспільства домінує не системний, а випадковий набір ознак і складових.

У методологічному аспекті науковці різних галузей, у тому числі юристи, політологи, філософи, соціологи, здебільшого опираються у своїх дослідженнях або на широке тлумачення громадянського суспільства, що ототожнює його з усією сферою позадержавного, неполітичного суспільного життя (наприклад, вони відносять до розбудови громадянського суспільства як приватизацію, так і становлення особи приватного власника, створення недержавних підприємств), або вважають, що громадянське суспільство – це лише сукупність незалежних від держави громадсько-політичних організацій, які в науковому середовищі називають “третім сектором” громадянського суспільства. Ряд вчених розуміє громадянське суспільство як структуру, де складаються як неполітичні, так і деякі, незначні політичні відносини.

Поряд з вищевказаними працями є й такі, які лише побічно торкаються окремих аспектів, або розвитку окремих інститутів громадянського суспільства. Ці роботи мають важливу наукову цінність, оскільки сприяють формуванню як цілісної концепції громадянського суспільства, деталізують деякі проблемні моменти його становлення.

Поряд з тим ми зауважили, що на фоні певної кількості поданих досліджень з тематики громадянського суспільства залишаються менш дослідженими комплексний аналіз становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні, їх взаємодія між собою і з органами державної влади (проблеми засобів масової інформації, власності, об’єднань громадян...). Дослідження таких питань безпосередньо стосується тематики державно-правових засад, оскільки ми обумовлюємо рамки впливу держави і права на громадянське

суспільство. Із ствердженням громадянського суспільства питання державно-правових засад, особливо меж такого впливу, спричинить ще більше дискусій у суспільстві.

Сучасний стан дослідження проблематики громадянського суспільства є ще не повністю достатній для вироблення єдиного підходу до формулювання теоретичної моделі громадянського суспільства. Слід враховувати, що ми маємо справу не з фактичним станом речей, а з ідеальною моделлю-теоретичною конструкцією громадянського суспільства, яка, на нашу думку, перебуває в процесі наукової розробки. Про відсутність єдиного підходу до концепції громадянського суспільства свідчать різні трактування як самого визначення такого суспільства, так і його головних ознак, складових елементів, функцій, принципів, інститутів.

Через тривале існування тоталітарного режиму в Україні, ряд інших політичних обставин, тиск на гуманітарні науки питання громадянського суспільства стали активно обговорюватися і розроблятися лише з кінця 80-х — до початку 90-х років, що пов'язано з активним конституційним процесом, реформацією суспільних інститутів (виборів, політичного плюралізму, народовладдя, та ін.), визнанням людини як найвищої суспільної цінності.

У зв'язку із тим, що юридична наука і практика розпочала теоретичне вироблення проблеми громадянського суспільства лише на початку 90-х років, сучасні науковці відчують труднощі у виробленні єдиного підходу до визначення громадянського суспільства, його основних ознак, виокремлення його основних принципів і функцій. Поряд з цим непокоїть той факт, що широкому загалові майже не відомі основні положення теорії та практики громадянського суспільства. Тому існує потреба донесення до членів суспільства основних положень і шляхів їх реалізації в умовах сьогодення.

Ускладнює вироблення належної моделі взаємовідносин держави і громадянського суспільства розроблений як вітчизняними, так і західними вченими підхід, згідно за яким протиставляється громадянське суспільство і держава, а тому громадянське суспільство сприймається як система поза державними інститутами.

Складною є в Україні і ситуація з правовим закріпленням основ громадянського суспільства на рівні Конституції і окремих законодавчих актів.

Крім того, ми погоджуємося з рядом вітчизняних вчених, які вважають, що немає науково-розроблених передумов і практичних підстав для нібито таких різновидів громадянського суспільства, як “українське”, “американське”, “французьке” чи якесь інше. Так, справді, для багатьох країн характерна наявність більшою чи меншою мірою тих чи інших елементів громадянського суспільства, оскільки стартувало таке суспільство у різних країнах у різний час і у різних стартових умовах. Одні базували його на буржуазному суспільстві, що дозволило лише вдосконалювати наявні інститути і формувати нові якісні характеристики, а для інших це був перехід від тоталітаризму до якісно нової формації, що потребувало значно більше часу і зусиль. Для нас цей процес тільки почався. Тому не слід переносити автоматично досвід побудови громадянського суспільства від однієї країни на іншу, адже специфіка громадянського суспільства у різних країнах є дещо відмінна, зважаючи на правову систему, рівень економічного розвитку, політичну систему, нарешті менталітет та рівень правосвідомості його формування, крім того, процес взаємодії з правовою державою має свої, неповторні особливості.

Для адекватного дослідження автор роботи використала загальнонаукові та конкретні методи пізнання, що забезпечило отримання достовірних і обґрунтованих результатів.

При дослідженні філософсько-правових концепцій громадянського суспільства в європейській і вітчизняній думці застосовано переважно порівняльно-історичний метод, який дозволив звільнитись від етноцентризму і ефективно використати все розмаїття правового досвіду щодо проблематики формування громадянського суспільства в її порівняльній характеристиці з врахуванням історичної періодизації.

Діалектичний метод дозволив розглянути явища держави і громадянського суспільства у їх розвитку та взаємодії та сформулювати основні тенденції їх подальших відносин.

Метод історизму дозволив розглянути деякі наукові здобутки давнього часу, середніх віків у їх хронологічній послідовності, виявити елементи наступності у правовій ідеології представників різних епох у їх поглядах на громадянське суспільство.

Спеціально-юридичний метод був використаний для визначення власне правових властивостей таких явищ, як держава, право, громадянське суспільство, механізми їх взаємодії тощо.

Функціональний метод дозволив визначити основні напрямки діяльності держави на формування деяких структур громадянського суспільства.

Синергетичний метод забезпечив формування цілісної і обґрунтованої парадигми громадянського суспільства з їх розрізнених та часом спонтанних ідей і положень.

Єдність історичного та логічного методів у застосуванні до правової реальності передбачає відповідність утворених абстракцій та узагальнень історичним рамкам, історичному контекстові, не тлі якого розвивалася правова реальність, виникли закономірні зв'язки, істотні характеристики феноменів правової реальності тощо.

Принцип плюралізму дозволив всебічно дослідити процес становлення громадянського суспільства як в світовому масштабі, так і в

Україні, тим самим забезпечити формування власних висновків і пропозицій з досліджувальних питань.

2.2 Проблеми та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні

Ідеї гуманістів XVII-XVIII ст. зіграли позитивну і провідну роль в крахові феодальних порядків і були зафіксовані в основоположних документах міжнародного і внутрішньодержавного права. Слід сказати, що перші акти, в яких були відтворені ідеї громадянського суспільства характерні для періоду перших буржуазних революцій. До того часу їх майже не було, так як і не було і передумов – розвинутих капіталістичних відносин, проте окремі спроби закріпити норми співжиття в суспільстві між його членами були.

Правова база громадянського суспільства, так як і саме суспільство у різних країнах є далеко не однаковим, адже як стверджують вчені воно «не стереотип, а ідея, яка отримує практичне втілення з урахуванням традицій, історії, менталітету народу» [26, с. 154].

Для США, Англії, Німеччини, Франції, Італії характерним є наявність розвинутого громадянського суспільства. Законодавство в тих країнах приймалося не завжди на користь громадянському суспільству, часто воно призупиняло процес ствердження основ такого суспільства, проте рух до нього був незаперечним і неминучим.

Особливо хотілося б зауважити, що на нашу думку на протязі XVIII- XIX століття в Європі не було нічого схожого на громадянське суспільство США, яке мало широкі можливості, належну і стабільну правову базу, та ряд інших факторів. До кінця XX століття розвиток громадянського суспільства в Європі наблизився до американського

рівня. Формування громадянського суспільства у країнах Європи ішло поступово, але не рівномірно. Так у таких країнах Європи як Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія побудова громадянського суспільства була призупинена пануванням диктатур різного характеру протягом певного періоду часу. Проте з часом ідеї були поновлені у людській свідомості і громадянське суспільство на кінець ХХ століття в Європі було сформоване у переважній більшості країн, за винятком країн колишнього соціалістичного табору, в яких воно ще формується понині. Крім того об'єднання країн у Європейський Союз на нашу думку покладає початок для створення всесвітнього громадянського суспільства в рамках країн Європи.

Значимість становлення громадянського суспільства у постсоціалістичних державах доволі велике, адже концепція громадянського суспільства дозволяє “демаркувати” межу політичного, офіційного, та приватного в житті людей, сприймати державу лише як надбудову над незчисленними соціальними зв'язками, інтересами й організаціями, що здатні існувати самостійно без імперативного впливу й контролю ззовні. Громадянське суспільство за умов демократії виступає в ролі своєрідного механізму, що покликаний перерозподіляти владу в суспільстві, стримувати й урівноважувати бюрократичні, та статистичні прояви офіційного врядування» [27], а це дуже важливо для тих держав, які знаходяться на шляху ствердження нових пріоритетів розвитку. Адже враховуючи сучасний стан розвитку суспільства потреба в громадянському суспільстві не викликає сумніву, адже останнє «є суспільством рівноправних людей, які вільно самовиражають свою особистість, творчу ініціативу, суспільство рівних можливостей, яке звільнене від лишніх заборон і ретельної адміністративної регламентації» [28, с. 34].

Синхронізація законодавства України у відповідність до європейського наблизить нас до світових стандартів суспільного

розвитку в яких і закладені основні принципи громадянського суспільства. Тому існує потреба прийняття якісно нового законодавства, яке б відображало основні принципи і тенденції громадянського суспільства і було гармонізоване із європейським. Сьогодні так і немає належного правового Податкового кодексу, який мав сприяти становленню нових відносин у сфері власності, а натомість – діюче податкове законодавство не сприяє ствердженню людини-власника, розвитку нових розвинутих ринкових відносин і формування середнього класу – соціальної основи громадянського суспільства.

«Правова сфера держави розвивається дуже суперечливо. Однією з причин цього є прямі або непрямі відступи від Конституції, її ігнорування, або довільне тлумачення. Часто-густо створення підзаконних актів проходить немовби поза конституційним річищем. Тому першорядного значення набуває забезпечення відповідності всіх правових актів Конституції, що означає вчинення дій і прийняття актів насамперед на основі ідей конституціоналізму, відображених у Конституції» [29, с. 66].

Таке враження, що розвиток приватного життя громадян просто блокується на рівні вищих ешалонів влади, проте досить чутні заяви про потребу змін у суспільстві, які так і не знаходять законодавчого підтвердження.

Поряд з вищевказаними недоліками є і певні зрушення. Серед них це прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, яка стала одним з перших документів, що зафіксував, з одного боку, рівень розвитку українського суспільства та політико-правової думки, а з іншого – закріпив перспективи розвитку її як суверенної держави. Її преамбула серед іншого закріпила прагнення створити “демократичне суспільство”. Зважаючи на стан наукової розробки проблеми на той час, що тоді під даним терміном розумілось, напевно, громадянське суспільство, яке на цей час не мало належного

теоретичного обґрунтування. Поряд з тим на думку більшості вчених все-таки прийняття Конституції України, надало початок правовому відтворенню ідеї громадянського суспільства у правовій практиці. Так, Ю. Тодика стверджує, що Конституція займає важливу роль в становленні громадянського суспільства тому, що вона “впливає на цей процес через закріплення найважливіших політико-правових конституційних приписів, згідно з якими мають діяти не тільки держава, а й інститути громадянського суспільства” [202, 4].

На думку вчених ст. 5 Конституції України в якій закріплено принцип, що народ є єдиним носієм державної влади свідчить, що «Конституція України офіційно визнала владу громадянського суспільства і затвердила верховенство цієї влади над усіма іншими» [26].

Поряд з вищевказаними позитивними думками про значимість Конституції для розбудови громадянського суспільства дещо незрозумілою з позиції доцільності є виключення при розробці проекту Конституції України цілого розділу під ідентичною назвою. Хоча ми визнаємо, що окремі положення громадянського суспільства таки знайшли своє відображення в змісті основного документу, про що свідчить і положення статті 3, де сказано, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», та ряду інших статей є значимими і знаменними, проте враховуючи актуальність і нагальність потреби побудови громадянського суспільства в Україні закріплення подібного розділу в Основному законі свідчило б про більшу суспільну вагу і реальність побудови такого суспільства в Україні.

До важливих статей нині діючої Конституції слід віднести закріплення в статті 15 положення, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності», що в свою чергу дало можливість для розвитку багатопартійності в Україні, становленню розвинутих ринкових

відносин, ствердженню приватної власності. Безпосередньо в тексті Конституції статтею 36, 37 передбачено порядок утворення, функціонування і організації політичних партій, громадських організацій, профспілок. Статтею 38 передбачено право громадян на участь у виборах і референдумах, що в свою чергу сприяє вияву громадської думки, яка є значимою у громадянському суспільстві. Ряд інших статей Конституції сприяли структуризації громадянського суспільства. Це статті в яких закріплено поділ влади на три гілки, в яких передбачено порядок обрання до органів влади усіх рівнів і місцевого самоврядування, компетенція даних органів [30].

Особливої уваги заслуговують статті в яких проголошується право вільного заняття підприємницькою діяльністю, яка не є забороненою законом, право вільного володіння, користування і розпорядження своєю власністю, а також результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, захист і непорушність права власності, т. д, адже відносини власності є базовими у громадянському суспільстві.

Україна сьогодні перебуває в багатьох міжнародних організаціях, серед яких є міжнародні організації, де Україна виступає як повноправний член даної організації (ООН), крім того є ряд регіональних організацій де Україна є членом (Рада Європи), і, де бажає таким стати (ЄС), міжнародні організації, де Україна виступає як спостерігач, або асоційований член (Міжнародна асоціація з міграції).

Як ми з'ясували в більшості країнах Європи є стале громадянське суспільство. Західні європейці завжди вміли поєднати особистий інтерес і суспільний в ім'я спільного блага. В них функціонують більшість із основних інститутів громадянського суспільства. Громадянське суспільство на Заході базується на принципі індивідуалізму, шляхом реалізації своїх прав та інтересів через громадські організації, в країнах же колишнього соцтабору вкоренився в людській свідомості принцип

колективізму, що не дає можливості розвиватися людській індивідуальності, не формує повагу до чужої власності, роботодавця, а лише сприяє ствердженню правового нігілізму і боротьби за соціальну справедливість за краще майбутнє. Тому ми повинні прагнути у європейські структури, адже це для нас об'єктивна необхідність ввійти у світову спільноту громадянського суспільства. Сьогодні для України є стратегічним завданням на найближчий період часу - інтеграція в Європейський Союз. Про це Президент України заявляв ще на інавгураційній промові, та ряду інших виступах [5].

Проблемним моментом є той факт, що сьогодні більшість громадян України не розрізняють Раду Європи від Європейського Союзу, не знають умов вступу і функціонування. Слід засобам масової інформації донести основні положення про Європейський Союз, його структуру, порядок вступу, умови співпраці, які б сприяли ознайомленню громадян із основними тенденціями світового розвитку.

Правова система Європейського Союзу складається з національних законодавств окремих країн і єдиного для усіх законодавства ЄС, яке забезпечує процес зближення національних законодавств до єдиного взірця. Особливо хотілося б зупинити нашу увагу на тому факті, що право ЄС має верховенство щодо національного права окремих країн, адже укладаючи відповідні договори країни-учасниці ЄС обмежили свої права не лише в сфері зовнішньоекономічних відносин, але й і внутрішніх відносин, що стосуються існування внутрішнього і зовнішнього ринку ЄС. Це наступні сфери: економічно, соціальна, екологічна, правова, і ін. Щодо них існує і діє зобов'язання не приймати одна щодо іншої дискримінаційного законодавства, а лише, такого, яке сприяє гармонізації і зближенню.

Таки дійсно цей союз в більшій мірі економічний чим політичний. Тому Україні, щоб стати хоча б асоційованим членом ЄС

спочатку потрібно отримати статус держави з ринковою економікою і одночасно вийти в СОТ, далі потрібно вирішити питання, щодо входження в НАТО, і лише після цього ми можемо претендувати на асоційоване членство в ЄС. Як ми знаємо країни Європи вже мають у себе цілком сформоване громадянське суспільство, яке існує в них доволі довго, а ми лише на шляху ствердження таких основ співжиття у суспільстві, а тому, напевно, без суттєвих реформ у себе, нам не слід так сильно прагнути у європейську спільноту.

Поряд з тим ми можемо констатувати той факт, що певні здобутки, щодо правового закріплення наших намірів щодо європейської інтеграції у нас вже є напруцьовані.

Незважаючи на те, що в Україні, вже починаючи з 1998 року запроваджений механізм адаптації законодавства, головною проблемою у сфері нормопроектної роботи на даний момент є те, що центральні органи виконавчої влади в багатьох випадках порушують зазначені вимоги Тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України, тобто:

- 1) проекти нормативно-правових актів України розробляються без урахування основних положень законодавства ЄС,
- 2) не здійснюється перевірка проектів нормативно-правових актів України на їх відповідність основним положенням законодавства ЄС,
- 3) разом з тим із проектами нормативно-правових актів не подаються довідки щодо їх відповідності основним положенням законодавства ЄС, які були враховані при їх, розробленні» [31, с. 190].

Проблемним моментом є брак кваліфікованих кадрів, які повинні добре знати національне законодавство, міжнародне право, уміти здійснювати порівняльний аналіз законодавства, бажано володіти мовою, на якій приймаються оригінали документів. Щодо документів, то існує і інша проблема – не має ні належної інформації про прийняті нормативно-правові акти ЄС, ні оригіналів документів, а доволі часто

переклад текстів має значні розбіжності із оригіналами документів ЄС. Існування Бюро європейської інтеграції і права не знімає поставлені вище проблеми, так як не у стані повністю забезпечити розповсюдження так потрібної багатьом інформації.

Отже, основною тенденцією щодо законодавства України є його гармонізація із законодавством ЄС.

Як правило, сфера гармонізації законодавства доволі об'ємна, проте міжнародним законодавством передбачено ряд випадків, коли можуть не застосовуватися заходи із гармонізації: необхідність захисту суспільної моралі, громадського порядку та державної безпеки, а також захист навколишнього середовища і умов праці. Сьогодні ряд учених вважають, що необхідно поступово орієнтувати національне законодавство на створення правової бази, виходячи з системи правових норм так званої "Білої книги" – збірника правових норм Європейського Союзу у сфері внутрішнього ринку, що мають запровадити у національне законодавство країни – асоційовані члени Європейського Союзу.

З огляду на це, варто звернутися до світового досвіду, який нас переконує, що вибір інтеграційних пріоритетів не носить альтернативного характеру, оскільки участь в одному інтеграційному об'єднанні не виключає можливості участі в іншому. Правомірність останнього положення засвідчує широка практика функціонування існуючих регіональних інтеграційних угруповань, таких, як, наприклад, Центральноєвропейська зона вільної торгівлі (СЕРТА), країни-учасниці якої своєю стратегічною метою вважають членство в ЄС, або ж Європейська асоціація вільної торгівлі (ЕФТА), більшість країн-учасниць якої є водночас членами ЄС, та ін. Тому протиставлення векторів СНД і ЄС, як альтернатив перед інтеграційним вибором, суперечить змісту та завданням процесів регіональної інтеграції» [31, с. 189].

Паралельно слід згадати, що Україна є членом важливої міжнародної організації - Ради Європи, що позитивно відображається на процесі формування громадянського суспільства в Україні. В одному з положень, яке закріплене в Статуті Ради Європи, що був прийнятий 5 травня 1949 року в Лондоні сказано, що визнання за всіма членами людської сім'ї властивої їм гідності та рівності і невід'ємних прав складає підвалини свободи, справедливості та миру в усьому світі. Це положення яскраво свідчить про пріоритет загальнолюдських цінностей в діяльності Ради Європи і є основою для всесвітнього громадянського суспільства, ідею про яке вже було висунуто рядом вітчизняних науковців. Ми погоджуємося із словами О. Скрипнюка, що «говорячи про розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні, маємо на увазі й поступову інтеграцію України в загальноєвропейську та загальносвітову демократичну спільноту» [8, с. 457], адже інтегроване громадянське суспільство є на нашу думку перспективою ХХІ ст.

Особливою проблемою як для побудови громадянського суспільства, так і для процесів євроінтеграції, є «синтез державної і політичної влади. Сьогодні більшість державних діячів ідуть в політику і навпаки, політики рвуться у владні структури, тим самим державні органи відображають інтереси деяких політичних кланів і дуже часто влада стоїть на сторожі інтересів певних політичних груп. В даному випадку не є вагомим фактом заборона суміщати членство в політичних партіях і державну службу. Сьогодні в Україні існує така негативна тенденція, як зрощення державного і партійного апарату, адже загальновідомо, що сьогодні багато партій працюють на владу, особливо в період виборних компаній» [32, с. 54]. Тому існує потреба законодавчого врегулювання неможливості подібної ситуації в умовах формуючого громадянського суспільства.

Визнаючи громадянське суспільство в західних країнах наявним і доволі сталим і стабільним, ми вважаємо, що інтеграція в світову

спільноту сприятиме проведенню реформ в Україні, так як вступ України в Євросоюз можливий лише при умові приведення у відповідність сферу законодавчого простору, сферу економіко-правового простору, політичного, ідеологічного, інституційного характеру. Тому, при прийнятті нових актів і вступі до нових об'єднань, необхідно порівнювати правові норми, які приймають із правом країн ЄС з метою усунення розбіжностей у законодавстві.

Безумовно, для України метою подальшого суспільного розвитку є інтеграція у провідні європейські структури. Україна, як було вже вищевикладена може бути прийнятою в європейські структури при умові, що окрім приведення законодавства до відповідної узгодженості та підвищення рівня правосвідомості необхідно підвищити рівень правової охорони членів громадянського суспільства. Для цього необхідно розширити кількість правозахисних організацій, підвищити роль суду як єдиного органу в державі, який вправі вершити правосуддя.

Особливо сьогодні, коли Україна стає на шлях побудови громадянського суспільства та євроінтеграції повинно змінитися ставлення до правоохоронних органів. Так, сьогодні, органи внутрішніх справ відносять до механізму держави, але якщо розглядати органи внутрішніх справ як такі які є слугами народу і діють в інтересах народу то вони можуть бути частиною громадянського суспільства. Хотілося б сказати, що дана позиція є досить спірною і ми не претендуємо на абсолютну істину, але нам здається, що цей напрямок побудови громадянського суспільства може бути прийнятий до обговорення.

Відповідно в умовах громадянського суспільства і євроінтеграції повинні понести зміни структура і порядок організації діяльності органів виконавчої влади, вони повинні виконувати лише ті повноваження, які не в стані виконати органи місцевого самоврядування. Останні повинні бути задіяні до більшості сфер суспільного життя і бути в курсі усіх суспільних потреб членів громадянського суспільства.

Ми констатуємо той факт, що процес побудови громадянського суспільства тільки розпочинається, а без нього неможлива інтеграція України в європейські структури, тому не слід чекати, що завтра все зміниться, а прикладати відповідних зусиль по формулюванню напрямків і тенденцій становлення громадянського суспільства в Україні.

ВИСНОВКИ

В ході дослідження історико-правових аспектів становлення та розвитку громадянського суспільства нам вдалося досягти наступних результатів:

В теорії розуміння поняття та змісту такого політико-правового явища як громадянське суспільство виділяють 5 історичних періодів, які його характеризують становлення:

I період (Стародавня Греція та Рим) – характеризується вибілковими елементами до розуміння громадянського суспільства.

II період (XVI- XVII ст.) – формує теорію суспільного договору та системи природних права, вперше характеризує особливості взаємодії держави та громадянського суспільства, що полягають у контролі виконання державних функцій у сфері захисту основних природних прав людини.

III період (XVII-XVIII ст.) – це період розвитку буржуазних країн основою якої виступає громадянське суспільство, сформовано концепцію громадянського суспільства Гегеля.

IV період (XIX – 90-і рр. XX ст.) – нормативно закріплені у більшості розвинутих країн принципи гласності, демократизму, поділу влади та справедливості стають основою формування громадянського суспільства.

V період (кінець XX ст. – сучасний час) – стале існування громадянського суспільства у демократичних державах світу знижує рівень зацікавленості його концепцією в теорії права, філософії та політології, акценту наукового інтересу зміщується до формування інформаційної, відкритого суспільства, яке формується у країнах, що розвивається (в т.ч. і в Україні)

Весь історичний період становлення та формування концепції громадянського суспільства умовно можна поділити в залежності від співвідношення «держава-громадянське суспільство»:

- ототожнення громадянського суспільства та держави (Цицерон, Аристотель);
- протиставлення та відокремлення громадянського суспільства державі (Дж. Локк, Г.Ф.Г. Гегель, Т. Пейн, Ш.Л. Монтеск'є, І. Кант).

На основі таких підходів було сформовано цілісну концепцію громадянського суспільства Ф.Гегеля, яка ґрунтувалася на теорії суспільного договору – державу утворюють громадяни з метою захисту своїх основних невід’ємних природних прав на свободу, життя, приватну власність та контролю за державу в сфері їх гарантій та реалізації.

Концепція громадянського суспільства на відмінну від ряду інших концепцій не тільки знайшла своє практичне успішне втілення в ряді розвинутих демократичних держав, але й стала орієнтиром для країн, що розвиваються, зокрема України.

В українській політико-правовій думці увагу дослідженню концепції громадянського суспільства було присвячено праці таких науковців, як: М.Драгоманова, І.Франко, М.Грушевського, Б.Кістяківського, М. Ковалевського, М. Липинського, М. Костомарова. Слід зауважити, що такий науковий інтерес не сформувався в єдину цілісну концепцію громадянського суспільства на території України.

Основну увагу теорії практики розвитку концепції громадянського суспільства було зосереджено на вивченні таких її аспектів як:

- історичний розвиток феномену громадянського суспільства;
- взаємодія окремих елементів громадянського суспільства;
- функції громадянського суспільства та механізм їх реалізації;

- поняття, ознаки та зміст політико-правового феномену громадянського суспільства;
- перспектив розвитку громадянського суспільства у майбутньому тощо.

Сучасне розуміння концепції громадянського суспільства полягає у тому, що повинно бути відсутнім протистояння «держава і громадянське суспільство» та навпаки, громадянське суспільство – це партнер держави у різних аспектах суспільно-державного життя, що не допускає «взаємопоглинання» цих інституцій один одного. Саме така теза не припускає розвитку тоталітарних режимів у державах, існуванню виключних приватних інтересів фізичних осіб та громадських організацій. Громадянське суспільство – це основа розвитку демократичної, правової держави.

Особливе значення для подальшого формування громадянського суспільства в українській державі має система органів місцевого самоврядування, яка у відповідності до міжнародно-правових стандартів на основі фінансової незалежності здатна ефективно та самостійно не тільки існувати але й реально забезпечувати основи громадянського суспільства (про що свідчить успішний досвід ряду країн в яких сформовано громадянське суспільство).

Напрямами розвитку громадянського суспільства в Україні є:

1. Підвищення рівня правової свідомості, правової освіти та виховання громадян України існує необхідність створення та впровадження ряду державних програм, які б сприяли формуванню в українському суспільстві належного рівня онов громадянської та правової культури.

2. Конституційне та законодавче закріплення поняття громадянського суспільства (з попереднім формуванням єдиного підходу до його розуміння у теоретико-правовій думці), структури та основних функцій і принципів.

3. Євроінтеграційні процеси Україні в подальшому позитивно сприятимуть проведенню відповідних правових та політичних реформ, що в свою чергу вплине на забезпечення громадянського суспільства в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов. М.: Издательская группа НОРМА ИНФРА. М, 1999. 552с.
2. Сіренко В. Ф., Тимошенко В. І., Ковальчук Т. І., Онищенко Н.М., Головченко В.В. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. К. : Логос, 1997. 124с.
3. Петришин О. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні. *Вісник Академії правових наук України. Право.* № 2 (33)-№3 (34). Харків. 2003. С.142-161.
4. Общая теория права и государства: Учебник // Под ред. В.В. Лазарева. 2-е изд., перераб и допов.: Юристь, 1996. 472 с.
5. Філик, Н.В. Державно-правові засади громадянського суспільства. Diss. ступеня канд. юрид. наук: 12.00. 01/Національна академія внутрішніх справ України/НВ Філик, 2004.
6. Програма правової освіти населення України: Затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 366 від 29 травня 1995 р. *Юридичний вісник України.* 1995. № 5.
7. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты. /Пер. с фран. М.: «КОНОН-прес», «Кучково поле», 1998. 416с.
8. Скрипник О. Соціальна, правова держава в Україні. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. 600с.
9. Крестовская Н.Н., Цвиркун А.Ф. История политических и правовых учений: Курс лекций. Х.: ООО «Одисей», 2002. 448с.
10. Філик Н. Власність і громадянське суспільство в Україні: основні проблеми і шляхи їх вирішення. *Підприємництво, господарство і право.* № 10. 2003. С. 71-74.

11. Гегель Г. Основи філософії права, або природне право і державознавство / Пер. з нім. К.: Юніверс, 2000. 329 с.
12. Чиркин В.Е. Основы сравнительного государственного права. М.: Издательский дом «Артикул», 1997. 360 с.
13. Гегель Г. В. Философия права. М., 1990.
14. Венгеров А.Б. Теория государства и права. Учебник для юридических вузов. 3-е изд. М., Юриспруденция, 2000. – 528 с.
15. Пейн Томас. Права людини. Пер з англ. Ігор Савчак. Львів: Літопис, 2000. 288с.
16. Колодій А. Ф. Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. *Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.)*. К.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001.
17. Кириченко Л. Народовладдя і місцеве самоврядування в Україні. *Право України*. 2001. № 6. С. 99-103.
18. Копиленком О.М. З невідомих сторінок політико-правової спадщини М. Грушевського. *Право України*. № 9. 1996. С. 77-81.
19. Тодика Ю. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства. *Вісник Академії правових наук України*. № 2. 1999. С. 3- 11.
20. Ткаченко О. Принцип верховенства права в регулюванні еколого-правових відносин: поняття та значення. *Право України*. 2003. № 4. С.63-68.
21. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: навч. посіб. К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. 543с.
22. Андрусак Т. Г. Теоретичні основи прав людини в працях Михайла Драгоманова. *Право України*. № 8. 1993. С. 33-35.

23. Юлдашев А. Гражданское общество: вещь в себе или вещь для всех? (Об одном подходе к технологии его построения в нашей стране) Персонал №4, 2002. С. 47-52

24. Гражданское общество: истоки и современность // науч. ред. проф. И. И. Кальной, доц. И. Н. Лопушанский. 2-е изд., доп. СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс». - 2002. 296с.

25. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернатива поступу. Критика історичного досвіду. Київ., 1996. 586с.

26. Колодій А. М. Принципи права України. К.: Юрінком Інтер, 1998. 206с.

27. Павленко Р., Рябов С. Динаміка громадянського суспільства в Україні. Нова політика. 1996. № 5.

28. Лейст О. Є., Мачин И. Ф. Гражданское общество и современное государство. *Вестник московского университета*. Серия 11, Право. 1995. № 4. С. 28-36.

29. Мурашин О Г. Місце і роль Конституції у правовій системі України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. № 4. 2002. С. 62-69.

30. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 06.10.21)

31. Європейська інтеграція: крок за кроком: Посібник для журналістів. / Д Корбут, В Замятін, І Підлуська та ін. К.: Фонд “Європа ХХ1”, 2-1. 216с.

32. Філик Н. Взаємовідносини особи і держави в громадянському суспільстві. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. № 2. 2002. С. 49-56.

33. Пасько, І., & Пасько, Я. (1999). Громадянське суспільство і національна ідея. Донецьк: Східний видавничий дім, 184.

34. Бойчук, Микола Андрійович. "Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії." К.: Атлант ЮЕмСІ (2007): 76-78.

35. Соляр, С. "Громадянське суспільство: загальнотеоретичні підходи до визначення." Вісник академії правових наук України 1 (2013): 271-279.

36. Якименко, Юрій. "Громадянське суспільство в Україні: основні характеристики." Вопросы философии 7 (1991): 30.

37. Тищенко, Ю., & Горобчишина, С. А. (2010). Громадянське суспільство в Україні та "політика ідентичності". *Ukrains'kuï nezalezhnyi tseñtr politychnykh doslidzhen'.*

38. Гурицька, Марія Сергіївна. "Громадянське суспільство: теорія і практика." (2008).

39. Щедрова, Г. П. (1994). Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян.

40. Бебик, В. (2006). Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент. *Політичний менеджмент*, (2), 140-147.

41. Степаненко, В. (2014). Громадянське суспільство і деінституціоналізація у постмайданній Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, (1 (1)), 75-84.

42. Шайгородський, Ю. Ж. "Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування." *Сучасна українська політика* 28 (2013): 323-334.